

Michał Brzeziński

Odrębność stanu wojennego od pozostałych stanów nadzwyczajnych

SŁOWA KLUCZOWE:

*stan wojenny, stany nadzwyczajne, stan wyjątkowy,
Siły Zbrojne RP, konstytucja*

Wstęp

Stany nadzwyczajne, w tym stan wojenny, klasyfikuje się na podstawie przesłanek zastosowania. Przesłanki te wskazują na szczególne zagrożenia¹, w związku z którymi może dojść do wprowadzenia stanów nadzwyczajnych². Kierując się nimi oraz kryterium źródła pochodzenia szczególnego zagrożenia³, stan wojenny uznaje się za rodzaj stanu nad-

¹ Sięgając do współczesnych konstytucji (W. Staśkiewicz (red.), *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2011), są to np. zagrożenie ze strony nieprzyjaciela zewnętrznego lub zamieszki stanowiące zagrożenie dla istniejącego ustroju państwowego (art. 62 konstytucji Republiki Łotewskiej), groźba istotnego i powszechnego niebezpieczeństwa dla istnienia państwa (art. 92 konstytucji Republiki Słowenii), zagrożenie dla ustroju konstytucyjnego lub pokoju społecznego (art. 144 konstytucji Republiki Litewskiej) lub bezpośrednie i poważne zagrożenie instytucji Republiki, niepodległości państwa, integralności jego terytorium bądź wykonywania zobowiązań międzynarodowych wraz z przerwaniem normalnego funkcjonowania określonych w Konstytucji władz publicznych (art. 16 konstytucji Republiki Francuskiej).

² M. Brzeziński, *Stany nadzwyczajne w polskich konstytucjach*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2007, s. 21, 34, 35.

³ Nawiązują do niego np. E. Ura, *Prawne zagadnienia bezpieczeństwa państwa*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Rzeszów 1988, s. 342; T. Mołdawa, *Naczelne władze państwa w sytuacji nadzwyczajnych zagrożeń (doświadczenia krajów Europy Zachodniej)*, [w:] *Poko-*

zwyczajnego, po który sięga się w warunkach zewnętrznego i zarazem militarnego zagrożenia bezpieczeństwa państwa, będącego rezultatem stosunków międzypaństwowych. W porównaniu do niego stan wyjątkowy łączony jest z wewnętrznym zagrożeniem bezpieczeństwa państwa, powstałym wskutek nierozwiązania krajowych problemów polityczno-społecznych, a stan klęski żywiołowej z katastrofami naturalnymi i awariami technicznymi.

Wątpliwość, jaka pojawia się wobec takiego ujęcia stanu wojennego dotyczy związku łączącego ten stan z wojną i zagrożeniami zewnętrznymi. Czy jest on wystarczający, aby odróżnić stan wojenny od pozostałych stanów nadzwyczajnych? Czy aby na pewno przesłanki zastosowania wyrażają jego odrębność? Chęć odpowiedzi na te pytania zmusza do spojrzenia na stan wojenny w inny, mniej szablonowy sposób, tzn. wyjścia poza jego obecne regulacje, sięgnięcia po unormowania wcześniejsze, nie wyłączając przedwojennych oraz zestawienia ze stanem wyjątkowym. Ich analiza, wsparta poglądami na temat stanów nadzwyczajnych oraz Sił Zbrojnych RP, powinna doprowadzić do zweryfikowania następującego poglądu – to nie charakter zagrożenia wyznacza odrębność stanu wojennego, tylko treść uprawnień przyznanych siłom zbrojnym. Wymienione cele, metoda oraz sformułowana hipoteza wydają się uzasadniać wybór tytułowego tematu oraz jego przedstawienie.

Stan wojenny z punktu widzenia przesłanek zastosowania

Zgodnie z treścią konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 r.⁴, stan wojenny może zostać wprowadzony z trzech powodów: w razie zewnętrznego zagrożenia państwa, zbrojnej napaści na terytorium RP lub z wynikającego z umowy międzynarodowej zobowiązania do wspólnej obrony

lenia *Kultura Polityka. Księga Jubileuszowa na 65-lecie Profesora Bronisława Gołbiowskiego*, [komitet organizacyjny: T. Mołdawa et al.; red. W. Jarmołowicz], Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 1999, s. 332; K. Wójtowicz, *Uprawnienia nadzwyczajne Prezydenta Stanów Zjednoczonych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1995, s. 11. Inne kryteria porządkujące przesłanki zastosowania stanów nadzwyczajnych dotyczą dobra publicznego podlegającego zagrożeniu (S. Gebethner, *Stany szczególnego zagrożenia jako instytucja prawa konstytucyjnego*, „Państwo i Prawo” 1982, nr 8, s. 12–16) oraz stopnia (intensywności) szczególnego zagrożenia (M. Brzeziński, *Stany nadzwyczajne...*, s. 35–37).

⁴ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, Nr 78, poz. 483, ze zm., dalej powoływana jako konstytucja z dnia 2 kwietnia 1997 r.

przeciwko agresji⁵. Przytoczone przesłanki łączy to, że mają charakter zewnętrzny (wszystkie) oraz obronno-militarny (druga i trzecia⁶)⁷. Zewnętrzne zagrożenie państwa definiuje ustawa o stanie wojennym z 2002 r.⁸. Przyjęto w niej, że są to celowe działania zewnętrznych wobec Polski podmiotów, które godzą w niepodległość, niepodzielność terytorium, ważny interes gospodarczy kraju lub zmierzają do uniemożliwienia albo poważnego zakłócenia normalnego funkcjonowania państwa⁹. Ustawa próbuje skonkretyzować zewnętrzne zagrożenie państwa, które uznawane jest za najbardziej niedookreśloną z przesłanek stanu wojennego¹⁰. Przede wszystkim jednak umożliwia jego wprowadzenie wskutek działań podejmowanych nie tylko przez państwa, ale również przez podmioty niepaństwowe. To „wyjście” poza państwo jest wyłomem w regulacjach stanów wojennych, znakiem czasów, w których niepaństwowi aktorzy bezpieczeństwa są w stanie co najmniej zdestabilizować funkcjonowanie współczesnych państw¹¹. Dlatego według ustawy tylko zewnętrzne zagrożenie państwa może być spowodowane działaniami o charakterze terrorystycznym lub działaniami w cyberprzestrzeni¹². W porównaniu do niego zbrojna napaść na terytorium RP oraz wynikające z umowy międzynarodowej zobowiązanie do wspólnej obrony przeciwko agresji są przesłankami „klasycznymi”. Przez zbrojną napaść rozumie się użycie środków militarnych zmierzające do pogwałcenia integralności terytorialnej i niezależności politycznej państwa¹³. Z kolei zobowiązanie do

⁵ Art. 229 konstytucji z dnia 2 kwietnia 1997 r.

⁶ Nieprzypadkowo obie przesłanki są identyczne z przesłankami ogłoszenia stanu wojny (art. 116 ust. 2 konstytucji z dnia 2 kwietnia 1997 r.).

⁷ K. Prokop, *Stany nadzwyczajne w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Białystok 2005, s. 44; Tenże, *Stan wojny a stan wojenny w Konstytucji RP*, „Państwo i Prawo” 2002, z. 3, s. 25.

⁸ Ustawa z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 2016, poz. 851, ze zm., dalej powoływana jako ustawa z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym.

⁹ Art. 2 ust. 1a ustawy z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym.

¹⁰ K. Prokop, *Stany nadzwyczajne...*, s. 45–48; A. Cieszyński, *Stan wojny a stan wojenny w przeobrażającym się polskim prawie konstytucyjnym - rekonstrukcja historyczna oraz analiza regulacji współczesnych (1921–1997)*, [w:] E. Kustra (red.), *Przemiany polskiego prawa (lata 1989–1999)*, Toruń 2001, s. 272.

¹¹ Na ich temat zob. np. J. Czaputowicz, *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Współczesne koncepcje*, Warszawa 2012, s. 25–29.

¹² Art. 2 ust. 1 ustawy z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym.

¹³ A. Cieszyński, *Stany nadzwyczajne w konstytucji RP z 1997 r.*, [w:] Z. Witkowski (red.), *Wejście w życie nowej Konstytucji Rzeczypospolitej. XXXIX Ogólnopolska Konferencja Katedr*

wspólnej obrony stanowi konsekwencję członkostwa Polski w Pakcie Północnoatlantyckim¹⁴.

Wymienione przesłanki stanu wojennego różnią się od ich wcześniejszych unormowań. W okresie 1918-1939 stan wojenny regulowany był w dwóch kolejnych konstytucjach i rozwijających ich treści ustawach¹⁵. W konstytucji z dnia 17 marca 1921 r.¹⁶ postanowiono, że stan wojenny mógł zostać wprowadzony z powodu wojny (czas wojny)¹⁷. Równocześnie, co ważne, w przypadku stanu wyjątkowego zdecydowano, że do jego zastosowania mogło dojść podczas wojny, gdy groził jej wybuch, jak również w razie rozruchów wewnętrznych lub rozległych knowań o charakterze zdrady stanu, zagrażających konstytucji państwa albo bezpieczeństwu obywateli¹⁸. W rezultacie, pod względem przesłanek zastosowania, oba stany nie różniły się znacznie (czas wojny – podczas wojny). Tak samo stanowiły prezydenckie rozporządzenia z mocą ustawy: z dnia 16 stycznia 1928 r. o stanie wojennym¹⁹ oraz z dnia 16 marca 1928 r. o stanie wyjątkowym²⁰. W rozporządzeniu z dnia 16 stycznia 1928 r. stan wojenny mógł zostać wprowadzony wskutek zaistnienia dwóch powiązanych ze sobą przesłanek. Pierwszą stanowiła wojna (czas wojny), powtarzająca treść konstytucji i oznaczająca zapewne faktyczne działania zbrojne. Druga odnosiła się do obszaru objętego działaniami wojennymi, warunkując wprowadzenie stanu wojennego od ustanowienia tego obszaru²¹. W rozporządzeniu z dnia 16 marca 1928 r. powtórzono te same konstytucyjne przesłanki zastosowania stanu wyjątkowego. Niczego

Prawa Konstytucyjnego. Księga Pamiątkowa, Toruń 1998, s. 178; K. Prokop, *Stany nadzwyczajne...*, s. 49; Tenże, *Stan wojny a stan wojenny...*, s. 26, 27.

¹⁴ P. Winczorek, *Prawo konstytucyjne Rzeczypospolitej Polskiej. Podręcznik dla studentów studiów nieprawniczych*, Warszawa 2003, s. 34.

¹⁵ Dla czytelności tekstu pomija się w nim stan oblężenia z 1920 r. unormowany rozporządzeniem Rady Obrony Państwa z dnia 6 sierpnia 1920 r. w przedmiocie ustanowienia stanu oblężenia (Dz.U. 1920, Nr 69, poz. 460) – aut.

¹⁶ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r., Dz.U. 1921, Nr 44, poz. 267, ze zm., dalej powoływana jako konstytucja z dnia 17 marca 1921 r.

¹⁷ Art. 124 ust. 6 konstytucji z dnia 17 marca 1921 r. – „Zasady czasowego zawieszenia wyżej wymienionych praw obywatelskich w czasie wojny na obszarze, objętym działaniami wojennymi, określi ustawa o stanie wojennym”.

¹⁸ Art. 124 ust. 2 konstytucji z dnia 17 marca 1921 r.

¹⁹ Dz.U. 1928, Nr 8, poz. 54, ze zm., dalej powoływane jak rozporządzenie z dnia 16 stycznia 1928 r. o stanie wojennym.

²⁰ Dz.U. 1928, Nr 32, poz. 307, dalej powoływane jako rozporządzenie z dnia 16 marca 1928 r. o stanie wyjątkowym.

²¹ Art. 1 ust. 1 rozporządzenia z dnia 16 stycznia 1928 r. o stanie wojennym.

do nich nie dodano²², zwłaszcza, gdy idzie o sformułowanie „podczas wojny”. Na tej podstawie trudno stwierdzić, czy stan wyjątkowy dotyczył stanu wojny, czy może również czasu wojny?

W konstytucji z dnia 23 kwietnia 1935 r.²³ przyjęto inne rozwiązanie. Zgodnie z nim stan wojenny mógł zostać zarządzony w razie konieczności użycia sił zbrojnych do obrony Państwa²⁴, bez względu na sytuację, która temu użyciu towarzyszyła²⁵. W porównaniu do konstytucji z dnia 17 marca 1921 r. doszło do poszerzenia możliwości zastosowania stanu wojennego o inne niż wojna nieskonkretyzowane okoliczności. Z instytucji ostatecznej (czas wojny) stan wojenny stał się środkiem o wyraźnie większej „użyteczności”, do którego użycia mogło dojść w razie wystąpienia wyższego stopnia zagrożenia, kiedy niebezpieczeństwo zewnętrzne (wybuch, groźba wybuchu wojny lub rewolucji) stałoby się szczególnie aktualne²⁶. Dodatkowo, w związku z tym, że o konieczności użycia sił zbrojnych decydował tylko Prezydent²⁷, stwierdzić należy, że stan wojenny zbliżył się pod względem przesłanek zastosowania do stanu wyjątkowego. Stan ten określono w sposób podobny jak w poprzedniej konstytucji, traktując jako odpowiedź państwa na zagrożenia o wewnętrznym oraz zewnętrznym charakterze. Stan wyjątkowy mógł zostać zarządzony w razie zagrożenia państwa z zewnątrz²⁸, np. ataku nieprzyjacielskiego

²² Art. 1 rozporządzenia z dnia 16 marca 1928 r. o stanie wyjątkowym.

²³ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., Dz.U. 1935, Nr 30, poz. 227, dalej powoływana jako konstytucja z dnia 23 kwietnia 1935 r.

²⁴ Art. 79 ust. 1 konstytucji z dnia 23 kwietnia 1935 r.

²⁵ T.J. Orlewicz, *Zasady konstytucji 23 kwietnia 1935 roku. Komentarz oraz pełny tekst: ustawy konstytucyjnej z dnia 23 kwietnia 1935 r., ordynacji wyborczej do Sejmu, ordynacji wyborczej do Senatu, ustawy o wyborze Prezydenta Rzeczypospolitej oraz rozporządzeń Ministra Spraw Wewnętrznych: regulamin do zwołania okręgowego, o spisach wyborców do sejmu i o spisach wyborców do Senatu*, Warszawa 1935, s. 105; J. Kościółek, *Stan wyjątkowy i wojenny*, Londyn 1942, s. 17.

²⁶ W. Komarnicki, *Ustrój państwowy Polski współczesnej. Geneza i System*, Wilno 1937, s. 431.

²⁷ Z racji jego nieodpowiedzialności, zarówno politycznej jak i prawnej, stan wojenny ukształtowany został jako regulacja wyłączona z jakiegokolwiek, choćby tylko formalnej kontroli parlamentu – zob. A. Cieszyński, *Stany nadzwyczajne w prawie konstytucyjnym doby II Rzeczypospolitej*, [w:] T. Jasudowicz (red.), *Prawa człowieka w sytuacjach nadzwyczajnych ze szczególnym uwzględnieniem prawa i praktyki polskiej*, Toruń 1997, s. 128.

²⁸ Na przykład, gdy groził atak nieprzyjacielskiego państwa, względnie wybuch wojny – A. Paszkudzki, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 kwietnia 1935 roku. Tękst. Komentarz*, Lwów – Warszawa 1935, s. 143, albo, gdy nastąpiło zaostrzenie sytuacji międzynarodowej, zarządzenie mobilizacji w sąsiednim państwie – W. Komarnicki, *Ustrój państwowy Polski współczesnej...*, s. 431.

państwa, względnie wybuchu wojny²⁹ lub zaostrzenia sytuacji między-narodowej, ewentualnie zarządzenia mobilizacji w sąsiednim państwie³⁰. Poza zagrożeniem państwa z zewnątrz, wprowadzenie stanu wyjątkowego mogło nastąpić w razie rozruchów wewnętrznych lub rozległych knowań o charakterze zdrady stanu, zagrażających ustrojowi lub bezpieczeństwu Państwa albo bezpieczeństwu obywateli³¹, np. w razie odkrycia spisku rewolucyjnego, przygotowań do zamachu stanu, przerwania normalnego biegu życia przez strajk powszechny lub w zakładach użyteczności publicznej³². Konstytucyjne podobieństwo między stanami zachowano w ustawie o stanie wyjątkowym³³ oraz o stanie wojennym³⁴, w których pominięto materię przesłanek zastosowania, uznając wystarczalność postanowień konstytucji z dnia 23 kwietnia 1935 r.

W kolejnej³⁵ konstytucji z dnia 22 lipca 1952 r.³⁶ pierwotnie unormowano tylko stan wojenny stwierdzając, że może on zostać wprowadzony, jeżeli wymaga tego wzgląd na obronność lub bezpieczeństwo państwa³⁷. Stan wyjątkowy pojawił się w konstytucji dopiero wskutek uchwalenia ustawy z dnia 20 lipca 1983 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej³⁸. Przez ten czas, zarówno obronność jak i bezpieczeństwo państwa poddawano interpretacjom, wśród których zwrócono uwagę m.in. na ich szerokość, obejmującą np. zagrożenie zbrojną napaścią (obronność), jak i naruszenie porządku publicznego (bezpieczeństwo państwa). Szerokość ta poskutkowała podziałem przesłanek zastosowania stanu wojennego na „właściwą” dla tego stanu (obronność) oraz na „ukrytą”, charakterystyczną dla stanu wyjątkowego (bezpieczeństwo państwa). W rezultacie stan wojenny, jako rodzaj stanu nadzwyczajnego, zaczął być trwale utożsamiany z zagrożeniami zewnętrznymi o charak-

²⁹ A. Paszkudzki, *Konstytucja Rzeczypospolitej...*, s. 143.

³⁰ W. Komarnicki, *Ustrój państwowy Polski współczesnej...*, s. 431.

³¹ Art. 78 ust. 1 konstytucji z dnia 23 kwietnia 1935 r.

³² W. Komarnicki, *Ustrój państwowy Polski współczesnej...*, s. 431.

³³ Ustawa z dnia 22 lutego 1937 r. o stanie wyjątkowym, Dz.U. 1937, Nr 17, poz. 108, ze zm.

³⁴ Ustawa z dnia 23 czerwca 1939 r. o stanie wojennym, Dz.U. 1939, Nr 57, poz. 366.

³⁵ W Ustawie Konstytucyjnej z dnia 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. 1947, Nr 18, poz. 71, ze zm.) stan wyjątkowy i wojenny uregulowano tylko w zakresie trybu ich wprowadzenia – aut.

³⁶ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r. (Dz.U. 1952, Nr 33, poz. 232), dalej powoływana jako konstytucja z dnia 22 lipca 1952 r.

³⁷ Art. 28 ust. 2 konstytucji z dnia 22 lipca 1952 r.

³⁸ Dz.U. 1983, Nr 39, poz. 175, dalej powoływana jako ustawa z dnia 20 lipca 1983 r.

terze militarnym, a nieobecny stan wyjątkowy z zagrożeniami wewnętrznymi, społeczno-politycznymi³⁹.

Uszczegółowieniem konstytucji był dekret z dnia 12 grudnia 1981 r. o stanie wojennym⁴⁰. Jego treść potwierdziła dotychczasowe ustalenia. Zgodnie z nią wprowadzenie stanu wojennego ze względu na obronność mogło nastąpić w razie niebezpieczeństwa naruszenia suwerenności i niepodległości PRL. Z kolei ze względu na bezpieczeństwo państwa, w razie poważnego narażenia lub naruszenia spokoju, ładu i porządku publicznego w kraju⁴¹. Następnym potwierdzeniem była nowelizacja konstytucji dokonana wspomnianą ustawą z dnia 20 lipca 1983 r. W jej treści odniesiono się do stanu wojennego oraz „przywrócono” stan wyjątkowy. W przypadku stanu wojennego zmieniono przesłankę bezpieczeństwa państwa, dodając do obronności zewnętrzne zagrożenie bezpieczeństwa państwa⁴², przez co zawężono zakres jego zastosowania do zagrożeń pochodzących spoza granic państwa, mających postać poważnego i realnego niebezpieczeństwa naruszenia suwerenności i niepodległości⁴³. W przypadku stanu wyjątkowego postanowiono, że stan ten może zostać użyty w razie zagrożenia wewnętrznego bezpieczeństwa państwa lub w razie klęski żywiołowej⁴⁴. Tym samym, stan ten, w porównaniu do okresu międzywojennego, ograniczono do sytuacji skierowanych np. przeciwko ustrojowi politycznemu lub społeczno-gospodarczemu⁴⁵. Rozstrzygnięcie to powtórzono i uszczegółowiono w ustawie z dnia 5 grudnia 1983 r. o stanie wyjątkowym⁴⁶. Pomijając nieistotną tutaj problematykę klęski żywiołowej, w ustawie stwierdzono, że zagrożenie wewnętrznego bezpieczeństwa państwa oznacza poważne narażenie lub naruszenie spokoju, ładu i porządku

³⁹ Przykładowo T. Smoliński, *Stan wojny, stan wojenny i stan wyjątkowy w konstytucjach europejskich państw socjalistycznych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1982, z. 3, s. 108, 109; J. Maślanka, *Stan wojenny w Polsce na tle konstytucyjnej regulacji stanów wyjątkowych w innych państwach*, „Przegląd Obrony Terytorium Kraju” 1983, nr 1, s. 8.

⁴⁰ Dz.U. 1981, Nr 29, poz. 154, ze zm., dalej powoływany jako dekret z dnia 12 grudnia 1981 r.

⁴¹ Art. 1 ust. 2 dekretu z dnia 12 grudnia 1981 r.

⁴² Art. 1 pkt 4 lit. a ustawy z dnia 20 lipca 1983 r.

⁴³ Z. Śpiewak, *Zniesienie stanu wojennego. Następstwa zniesienia stanu wojennego w PRL*, „Przegląd Obrony Terytorium Kraju” 1984, nr 1, s. 21; J. Stembrowicz, *Z problematyki stanu nadzwyczajnego w prawie konstytucyjnym*, „Więź” 1988, nr 11–12, s. 111.

⁴⁴ Art. 1 pkt. 4 lit. b ustawy z dnia 20 lipca 1983 r.

⁴⁵ T. Bałachowicz, Z. Śpiewak, *Niektóre aspekty bezpieczeństwa wewnętrznego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, „Przegląd Obrony Terytorium Kraju” 1985, nr 2, s. 6.

⁴⁶ Dz.U. 1983, Nr 66, poz. 297, ze zm., dalej powoływana jako ustawa dnia 5 grudnia 1983 r.

publicznego, które wymaga podjęcia nadzwyczajnych środków ochrony podstawowych interesów państwa i obywateli⁴⁷.

Ostatnią ustawą zasadniczą była mała konstytucja z dnia 17 października 1992 r.⁴⁸. Jej treść, poza drobną zmianą, przede wszystkim potwierdziła wcześniejsze rozstrzygnięcia różnicujące przesłanki zastosowania stanu wojennego i wyjątkowego. W stanie wojennym usunięto obronność, a zewnętrzne zagrożenie bezpieczeństwa państwa zmieniono na zagrożenie zewnętrzne Państwa⁴⁹. W stanie wyjątkowym powtórzono zagrożenie wewnętrznego bezpieczeństwa państwa oraz klęskę żywiołową⁵⁰.

Stan wojenny z punktu widzenia sił zbrojnych

Poza przesłankami zastosowania, stan wojenny, jak każdy inny rodzaj stanu nadzwyczajnego, składa się m.in. ze środków, czyli ograniczeń wolności i praw człowieka i obywatela oraz zmian zasad działania organów władzy publicznej. Wśród nich należy wyróżnić postanowienia dotyczące uprawnień sił zbrojnych, zwłaszcza relacji zachodzących między nimi a władzami cywilnymi. Postanowienia te, jak zdecydowana większość środków stanów nadzwyczajnych, zawarte są w ustawach. Ich obecność w konstytucjach należy do wyjątków⁵¹.

Obecnie, zgodnie z ustawą z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym, pozycję Sił Zbrojnych RP wyznacza strefa bezpośrednich działań wojennych, obejmująca określone obszary RP⁵². W strefie tej można: 1) określić zasady działania organów władzy publicznej, inne niż w pozostałej części państwa, 2) zawiesić funkcjonowanie tych organów oraz

⁴⁷ Art. 1 ust. 3 ustawy z dnia 5 grudnia 1983 r.

⁴⁸ Ustawa Konstytucyjna z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym, Dz.U. 1992, Nr 84, poz. 426, ze zm., dalej powoływana jako mała konstytucja z dnia 17 października 1992 r.

⁴⁹ Art. 36 ust. 1 małej konstytucji z dnia 17 października 1992 r.

⁵⁰ Art. 37 ust. 1 małej konstytucji z dnia 17 października 1992 r.

⁵¹ Za taki uznać należy art. 123 konstytucji z dnia 17 marca 1921 r. Na jego temat zob. M. Brzeziński, *Stany nadzwyczajne...*, s. 73–75.

⁵² Art. 10 ust. 2 pkt 6 ustawy z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym. Według wypowiedzi Janusza Onyszkiewicza z dnia 19 lutego 1993 r., <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf/main/3D864091> (dostęp: 28.09.2017), strefa bezpośrednich działań wojennych wydaje się odpowiadać strefie operacji wojennych, tj. strefie oddziaływania większego związku operacyjnego, rozciągającej się „od linii rozgraniczającej wojska na głębokość mniej więcej 100–150 km”.

3) przekazać organom wojskowym określone kompetencje organów władzy publicznej⁵³. Za przyjętymi rozwiązaniami stoi Prezydent RP, który decyduje o uznaniu określonych obszarów za strefę⁵⁴, Rada Ministrów, która postanawia o wprowadzanych w niej zmianach (pkt. 1–3)⁵⁵ oraz Naczelny Dowódca Sił Zbrojnych RP, będący wnioskodawcą podejmowanych rozstrzygnięć, tj. ustanowienia strefy oraz określenia w niej zasad działania organów władzy publicznej⁵⁶. Ponadto Naczelny Dowódca wyznacza strefowe organy wojskowe, które mają realizować zadania administracji rządowej i samorządowej oraz określa ich zadania i kompetencje, zgodnie z postanowieniem Rady Ministrów przekazującym organom wojskowym określone kompetencje organów władzy publicznej⁵⁷.

Pomijając kwestie proceduralne, Siły Zbrojne RP w strefie bezpośrednich działań wojennych stają się najważniejszym podmiotem stanu wojennego, uzyskując wyraźnie odmiennie uprawnienia niż ma to miejsce w pozostałych stanach nadzwyczajnych. Dla porównania, w stanie klęski żywiołowej rolę Sił Zbrojnych można rozpatrywać w kategorii środka pomocy, gdzie żołnierz wykonuje zadania ratownicze i prewencyjne, o charakterze strażackim, niepolitycznym i nierepresyjnym⁵⁸. Tak jest w rozporządzeniu wydanym na podstawie ustawy z dnia 18 kwietnia 2002 r. o stanie klęski żywiołowej⁵⁹, gdzie wymieniono m.in. takie działania, jak np. wykonywanie prac zabezpieczających, usuwanie materiałów niebezpiecznych czy ewakuowanie poszkodowanej ludności i mienia⁶⁰. Z kolei w stanie wyjątkowym aktywność Sił Zbrojnych można sprowadzić do środka przemocy⁶¹, tj. uprawnień policyjnych, represyjnych i politycznych zarazem. Wyraźnie na to wskazuje ustawa z dnia 21 czerwca 2002 r. o stanie wyjątkowym⁶², gdzie zezwolono, aby żołnierzom przysługiwały

⁵³ Art. 11 ust. 1 pkt 3–5 ustawy z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym.

⁵⁴ Art. 10 ust. 2 pkt 6 ustawy z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym.

⁵⁵ Art. 11 ust. 1 pkt 3–5 ustawy z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym.

⁵⁶ Art. 10 ust. 2 pkt 6, art. 11 ust. 1 pkt 3 ustawy z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym.

⁵⁷ Art. 16 ust. 3 pkt 4 ustawy z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym.

⁵⁸ B. Balcerowicz, *Siły Zbrojne w stanie pokoju, kryzysu i wojny*, Warszawa 2010, s. 32, 33.

⁵⁹ Dz.U. 2014, poz. 333, ze zm.

⁶⁰ § 2 ust. 1 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 20 lutego 2003 r. w sprawie szczegółowych zasad udziału pododdziałów i oddziałów Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej w zapobieganiu skutkom klęski żywiołowej lub ich usuwaniu, Dz.U. 2003, Nr 41, poz. 347.

⁶¹ B. Balcerowicz, *Siły Zbrojne w stanie pokoju...*, s. 32, 33.

⁶² Dz.U. 2016, poz. 886, ze zm., dalej powoływana jako ustawa z dnia 21 czerwca 2002 r. o stanie wyjątkowym.

określone uprawnienia policjantów, a oddziały i pododdziały Sił Zbrojnych RP mogły użyć i wykorzystać środki przymusu bezpośredniego oraz broń palną⁶³. Stan wojenny idzie jeszcze dalej. Mimo, że obecna ustawa nie jest napisana w sposób wystarczająco przemyślany, to z regulacji strefy bezpośrednich działań wojennych wyłania się obraz Sił Zbrojnych jako zastępcy władzy cywilnej. To może nazbyt ogólne określenie wydaje się wyrażać uniwersalną odrębność stanu wojennego, w którym wojsko otrzymuje kompetencje organów władzy publicznej, przejmując *de facto* pełnię władzy na danym obszarze państwa.

Potwierdzeniem uniwersalności przepisów dotyczących strefy bezpośrednich działań wojennych są wcześniejsze regulacje stanu wojennego. I tak, w rozporządzeniu z dnia 16 stycznia 1928 r. o stanie wojennym, choć relacje między władzą wojskową a cywilną oparto na zasadzie, zgodnie z którą wszystkie cywilne władze państwowe z siedzibą urzędowania znajdującą się na obszarze objętym stanem wojennym pozostawały na miejscu i nadal pełniły swoje funkcje, to w miejscowościach, gdzie ze względu na działania wojenne władze administracyjne nie funkcjonowały, ich uprawnienia przechodziły z mocy prawa na władze wojskowe, wyznaczone przez Naczelnego Wodza. Za przyczynę niefunkcjonowania uznać należy wycofanie, które dotyczyło wszystkich cywilnych władz państwowych, z wyjątkiem władz i urzędów kolejowych. Odbywało się ono na zarządzenie Naczelnego Wodza lub wyznaczonych przez niego władz wojskowych, a przeprowadzane było przez właściwego miejscowo wojewodę⁶⁴.

Poza przejściem uprawnień władz cywilnych na wojskowe, w rozporządzeniu z dnia 16 stycznia 1928 r. o stanie wojennym określono także inne zagadnienia dotyczące wzajemnych relacji. Do zagadnień tych należy zaliczyć: akty prawne, sprawy personalne i zasady kontaktowania.

W zakresie aktów prawnych Naczelnemu Wodzowi przysługiwało prawo wydawania określonych przedmiotowo rozporządzeń i zarządzeń z mocą obowiązującą dla całego obszaru objętego stanem wojennym lub jego części. Prawo to mogło być przez Naczelnego Wodza przenoszone na władze wojskowe lub cywilne. Dodatkowo Naczelnemu Wodzowi przysługiwało prawo zawieszania na czas trwania stanu wojennego tych zarządzeń centralnych władz państwowych, których treść dotyczyła jego aktów prawnych, a ich wykonanie mogłoby utrudnić lub wyrzucić ujemny wpływ na działania wojenne. Ponadto postanowiono, że zarządzenia Naczelnego

⁶³ Art. 11 ust. 3, ust. 3a oraz 3c ustawy z dnia 21 czerwca 2002 r. o stanie wyjątkowym.

⁶⁴ Art. 16 ust. 1 oraz art. 10 rozporządzenia z dnia 16 stycznia 1928 r. o stanie wojennym.

Wodza oraz wyznaczonych przez niego dowódców armii i komendantów okręgów etapowych musiały być wykonywane przez wojewódzkie władze administracji ogólnej. W przypadku rozporządzeń i zarządzeń centralnych władz państwowych odnoszących się do obszarów objętych stanem wojennym, o ile pośrednio lub bezpośrednio dotyczyły działań wojennych, musiały być one równocześnie przesłane w odpisach Naczelnemu Wodzowi⁶⁵.

Sprawy personalne dotyczyły odsuwania od wykonywania obowiązków służbowych na obszarze wojennym funkcjonariuszy państwowych podległych wojewódzkim władzom administracji ogólnej. Z żądaniem usunięcia miał prawo wystąpić Naczelnny Wódz, dowódcy armii lub komendanci okręgów etapowych. Prawo usunięcia przysługiwało w wypadkach koniecznej potrzeby i wymagało uzasadnienia. Żądanie kierowano do właściwych wojewódzkich władz administracji ogólnej, które obowiązane były bezzwłocznie uczynić zadość tym żądaniom i wyznaczyć odpowiednich zastępców⁶⁶. Taka sama procedura usuwania występowała na poziomie samorządowym, tj. w relacji między działającymi na żądanie władz wojskowych wojewódzkimi władzami administracji ogólnej a władzami samorządowymi⁶⁷.

Odnosnie zasad kontaktowania postanowiono, że w sprawach wymagających interwencji, współdziałania lub zarządzeń ze strony cywilnych władz państwowych lub samorządowych, władze wojskowe zwracały się z żądaniami bezpośrednio do właściwych wojewodów. Wyjątkowo władze te mogły zwracać się bezpośrednio do niższych władz administracyjnych. Natomiast w wypadkach niecierpiących zwłoki, władze wojskowe miały prawo zwracać się bezpośrednio do powiatowych władz administracji ogólnej, które w granicach swych kompetencji zostały zobowiązane ich żądania wykonać. O tym, który wypadek należy uważać za niecierpiący zwłoki decydowała władza wojskowa⁶⁸.

Zgodnie z kolejną regulacją stanu wojennego, tj. ustawą z dnia 23 czerwca 1939 r. o stanie wojennym, w miejscowościach, w których na skutek działań wojennych władze administracji ogólnej nie były czynne, wszelkie ich uprawnienia z mocy prawa przechodziły na właściwe wła-

⁶⁵ Art. 11 oraz 18 ust. 1–3 rozporządzenia z dnia 16 stycznia 1928 r.

⁶⁶ Wskutek nowelizacji (art. 28 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 28 grudnia 1934 r. o unormowaniu właściwości władz i trybu postępowania w niektórych działach administracji państwowej, Dz.U. 1928, Nr 8, poz. 54), wskazane uprawnienie władz wojskowych zostało uchylone.

⁶⁷ Art. 18 ust. 4, 5 rozporządzenia z dnia 16 stycznia 1928 r.

⁶⁸ Art. 20 rozporządzenia z dnia 16 stycznia 1928 r.

dze wojskowe⁶⁹. W przyjętym unormowaniu powtórzono rozstrzygnięcie zawarte w rozporządzeniu z dnia 16 stycznia 1928 r. o stanie wojennym. Równocześnie inaczej określono relacje wojskowo-cywilne, co należy łączyć z charakterem ustroju politycznego, ustanowionego na mocy konstytucji z dnia 23 kwietnia 1935 r. oraz ułożenia stosunków politycznych w drugiej połowie lat 30.⁷⁰ Najważniejsza dla relacji wojskowo-cywilnych była zasada polegająca na podporządkowaniu Rady Ministrów i wszystkich władz administracji ogólnej odpowiednio Naczelnemu Wodzowi i właściwym władzom wojskowym. Zasadę tę wyrażono w sformułowaniu, według którego, korzystając z uprawnień nadanych ustawą o stanie wojennym, Rada Ministrów oraz wskazane władze administracyjne stosują się do postulatów Naczelnego Wodza i właściwych władz wojskowych⁷¹. W rezultacie stan wojenny zmienił zarządcę i zamiast być osobistym uprawnieniem Prezydenta stał się narzędziem sił zbrojnych.

Ostatnią historyczną regulacją stanu wojennego był dekret z dnia 12 grudnia 1981 r. o stanie wojennym. Jego treść, podobnie do ustawy z dnia 23 czerwca 1939 r. o stanie wojennym, również wyrażała charakter ustroju i ówczesnej sytuacji politycznej. W dekreście w sposób marginalny potraktowano zagadnienia związane z wojną (czasem wojny oraz stanem wojny). W nielicznych postanowieniach dominowały kwestie o znaczeniu „technicznym”⁷². Niemal całkowicie pominięto relację między władzami cywilnymi a wojskowymi, w tym reguły przejmowania władzy przez dowódców wojskowych. Zamiast tego dominowała problematyka właściwa

⁶⁹ Art. 4 ust. 2 ustawy z dnia 23 czerwca 1939 r.

⁷⁰ Idzie o pozycję Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych (gen. Edward Rydz-Śmigły) oraz o konflikt, który powstał po śmierci Józefa Piłsudskiego między prezydentem (Ignacym Mościckim), a premierem (Walerym Sławkiem) – zob. okólnik Prezesa Rady Ministrów z dnia 15 lipca 1935 r. Prezesa Rady Ministrów (E. Gdulewicz, A. Gwiżdż, Z. Witkowski, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1935 r.*, [w:] M. Kallas (red.), *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, Warszawa 1990, s. 208, 209) oraz dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 9 maja 1936 r. o sprawowaniu zwierzchnictwa nad Siłami Zbrojnymi i organizacji naczelnych władz wojskowych w czasie pokoju (Dz.U. RP 1936, Nr 38, poz. 286).

⁷¹ Art. 8 ust. 1 i 2 ustawy z dnia 23 czerwca 1939 r.

⁷² Idzie o: 1) przydzielanie lokali mieszkalnych lub dokwaterowywanie, 2) uproszczone zasady prowadzenia rejestracji stanu cywilnego, 3) możliwość określenia nowych zasad wydawania dokumentów uprawniających cudzoziemców do przekraczania granicy państwowej, ich przebywania na terytorium państwa oraz postępowania z przedstawicielami dyplomatycznymi, 4) zajęcie i zarekwirowanie środków transportu, 5) internowanie dla obywateli państw, wobec których zostało powzięte postanowienie o stanie wojny, a także obywateli innych państw i bezpaństwowców – art. 32 ust. 2, art. 34, art. 39 ust. 3, art. 41, art. 42 ust. 2 dekretu z dnia 12 grudnia 1981 r.

dla stanu wyjątkowego, związana z bezpieczeństwem państwa, poważnym narażeniem lub naruszeniem spokoju, ładu i porządku publicznego kraju⁷³. Mimo to, w dekrete przyjęto kluczowe rozstrzygnięcie dla stanu wojennego i relacji wojskowo-cywilnych. Zgodnie z nim, w czasie wojny Rada Państwa mogła uznać określone obszary państwa za strefę działań wojennych. Granice tej strefy oraz zasady funkcjonowania w niej organów państwa miała określać Rada Państwa na wniosek Ministra Obrony Narodowej. Gdyby doszło do sytuacji, w której organy administracji państwowej przestały działać, wówczas ich funkcje przechodziły z mocy prawa na organy wojskowe, określone przez Ministra Obrony Narodowej⁷⁴.

Wnioski

Na podstawie przedstawionych przesłanek zastosowania oraz środków nadzwyczajnych dotyczących uprawnień sił zbrojnych potwierdzono sformułowaną we wstępie hipotezę. Odrębność stanu wojennego, jako rodzaju stanu nadzwyczajnego, nie jest wyznaczana przez zagrożenia, w związku z którymi dochodzi do jego zastosowania. Są one ważną cechą wyróżniającą, ale z uwagi na przedwojenne regulacje przesłanek stanu wyjątkowego, nie posiadają charakteru uniwersalnego, odpornego na upływ czasu. Tym, co stanowi o odrębności stanu wojennego są kompetencje sił zbrojnych, w szczególności relacja z władzami cywilnymi na obszarze państwa, gdzie prowadzone są działania militarne. W tym kontekście aktywność sił zbrojnych można rozpatrywać w kategorii władzy zastępczej, a stan wojenny określać zapomnianą już nazwą „stanu wojskowego”⁷⁵.

⁷³ Art. 1 ust. 2 dekretu z dnia 12 grudnia 1981 r.

⁷⁴ Art. 7 dekretu z dnia 12 grudnia 1981 r. Wymienione organy wojskowe określał Minister Obrony Narodowej, zaś granice strefy działań wojennych oraz zasady funkcjonowania organów państwa określała Rada Państwa, na wniosek Ministra Obrony Narodowej. E. Ura, *Prawne zagadnienia...*, s. 354.

⁷⁵ Zob. np. Z. Cybichowski, *Encyklopedia podręczna prawa publicznego (konstytucyjnego, administracyjnego, międzynarodowego)*, t. II, Warszawa 1926, s. 979, 980, 982; E. Grabowski, *Z dziedziny teorii i praktyki stanów wyjątkowych*, Warszawa 1911, s. 3.

STRESZCZENIE

Artykuł porusza problem odrębności stanu wojennego od pozostałych stanów nadzwyczajnych. Zawiera on charakterystykę przesłanek zastosowania stanu wojennego i wyjątkowego oraz środków nadzwyczajnych dotyczących sił zbrojnych. W artykule potwierdzono sformułowaną we wstępie hipotezę, zgodnie z którą to nie rodzaj zagrożenia przesądza o odrębności stanu wojennego tylko uprawnienia sił zbrojnych, w szczególności wobec władz cywilnych.

Michał Brzeziński

THE DISTINCTIVENESS OF MARTIAL LAW

The article concerns the distinctiveness of martial law. The article includes two issues: 1) foundations for declaration of the martial law (defining the circumstances in which a given state of emergency may be declared) and their comparison with the state of exception; 2) emergency measures (concerning any and all changes resulting from the declaration of each type of state of emergency), which concern the powers of the Armed Forces of the Republic of Poland in the martial law and their relationships with civil authorities. Analysis of both issues confirms the following hypothesis: it is not the nature of the threat determines the distinctiveness of martial law, but the content of the powers held by the armed forces.

KEY WORDS: *martial law, states of emergency, state of exception, state of natural disaster, the Armed Forces of the Republic of Poland, constitution*

Bibliografia

Akty prawne

Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 9 maja 1936 r. o sprawowaniu zwierzchnictwa nad Siłami Zbrojnymi i organizacji naczelnych władz wojskowych w czasie pokoju, Dz.U. RP 1936, Nr 38, poz. 286.

Dekret z dnia 12 grudnia 1981 r. o stanie wojennym, Dz.U. 1981, Nr 29, poz. 154, ze zm.
Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r., Dz.U. 1921, Nr 44, poz. 267, ze zm.

Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r., Dz.U. 1952, Nr 33, poz. 232, ze zm.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, Nr 78, poz. 483, ze zm.

Rozporządzenie z dnia 16 stycznia 1928 r. o stanie wojennym, Dz.U. 1928, Nr 8, poz. 54, ze zm.

- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20 lutego 2003 r. w sprawie szczegółowych zasad udziału pododdziałów i oddziałów Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej w zapobieganiu skutkom klęski żywiołowej lub ich usuwaniu, Dz.U. 2003, Nr 41, poz. 347.
- Rozporządzenie z dnia 16 marca 1928 r. o stanie wyjątkowym, Dz.U. 1928, Nr 32, poz. 307.
- Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., Dz.U. 1935, Nr 30, poz. 227.
- Ustawa z dnia 22 lutego 1937 r. o stanie wyjątkowym, Dz.U. 1937, Nr 17, poz. 108, ze zm.
- Ustawa z dnia 23 czerwca 1939 r. o stanie wojennym, Dz.U. 1939, Nr 57, poz. 366.
- Ustawa Konstytucyjna z dnia 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1947, Nr 18, poz. 71, ze zm.
- Ustawa dnia 5 grudnia 1983 r. o stanie wyjątkowym, Dz.U. 1983, Nr 66, poz. 297, ze zm.
- Ustawa Konstytucyjna z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym, Dz.U. 1992, Nr 84, poz. 426, ze zm.
- Ustawa z dnia 18 kwietnia 2002 r. o stanie klęski żywiołowej, Dz.U. 2014, poz. 333, ze zm.
- Ustawa z dnia 21 czerwca 2002 r. o stanie wyjątkowym, Dz.U. 2016, poz. 886, ze zm.
- Ustawa z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 2016, poz. 851, ze zm.

Pozostałe dokumenty

- Okólnik Prezesa Rady Ministrów z dnia 15 lipca 1935 r. Prezesa Rady Ministrów (E. Gdulewicz, A. Gwiżdż, Z. Witkowski, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1935 r.*, [w:] M. Kallas (red.), *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990).
- Stańkiewicz W. (red.), *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2011.
- Wypowiedź Janusza Onyszkiewicza z dnia 19 lutego 1993 r., <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf/main/3D864091> (dostęp: 28.09.2017).

Publikacje zwarte

- Balcerowicz B., *Siły Zbrojne w stanie pokoju, kryzysu i wojny*, Warszawa 2010.
- Brzeziński M., *Stany nadzwyczajne w polskich konstytucjach*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2007.
- Cieszyński A., *Stan wojny a stan wojenny w przeobrażającym się polskim prawie konstytucyjnym – rekonstrukcja historyczna oraz analiza regulacji współczesnych (1921–1997)*, [w:] Kustra E. (red.), *Przemiany polskiego prawa (lata 1989–1999)*, Toruń 2001.
- Cieszyński A., *Stany nadzwyczajne w konstytucji RP z 1997 r.*, [w:] Witkowski Z. (red.), *Wejście w życie nowej Konstytucji Rzeczypospolitej. XXXIX Ogólnopolska Konferencja Katedr Prawa Konstytucyjnego. Księga Pamiątkowa*, Toruń 1998.
- Cieszyński A., *Stany nadzwyczajne w prawie konstytucyjnym doby II Rzeczypospolitej*, [w:] Jasudowicz T. (red.), *Prawa człowieka w sytuacjach nadzwyczajnych ze szczególnym uwzględnieniem prawa i praktyki polskiej*, Toruń 1997.
- Cybuchowski Z., *Encyklopedia podręczna prawa publicznego (konstytucyjnego, administracyjnego, międzynarodowego)*, t. II, Warszawa 1926.
- Czaputowicz J., *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Współczesne koncepcje*, Warszawa 2012.
- Grabowski E., *Z dziedziny teorii i praktyki stanów wyjątkowych*, Warszawa 1911.

- Komarnicki W., *Ustrój państwowy Polski współczesnej. Geneza i System*, Wilno 1937.
- Kościołek J., *Stan wyjątkowy i wojenny*, Londyn 1942.
- Moldawa T., *Naczelne władze państwa w sytuacji nadzwyczajnych zagrożeń (doświadczenia krajów Europy Zachodniej)*, [w:] *Pokolenia Kultura Polityka. Księga Jubileuszowa na 65-lecie Profesora Bronisława Gołębiowskiego*, [komitet organizacyjny: Moldawa T. et al.; red. Jarmołowicz W.], Warszawa 1999.
- Orlewicz T.J., *Zasady konstytucji 23 kwietnia 1935 roku. Komentarz oraz pełny tekst: ustawy konstytucyjnej z dnia 23 kwietnia 1935 r., ordynacji wyborczej do Sejmu, ordynacji wyborczej do Senatu, ustawy o wyborze Prezydenta Rzeczypospolitej oraz rozporządzeń Ministra Spraw Wewnętrznych: regulamin do zgrupowania okręgowego, o spisach wyborców do sejmiku i o spisach wyborców do Senatu*, Warszawa 1935.
- Paszczudzki A., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 kwietnia 1935 roku. Tekst. Komentarz*, Lwów – Warszawa 1935.
- Prokop K., *Stany nadzwyczajne w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Białystok 2005.
- Ura E., *Prawne zagadnienia bezpieczeństwa państwa*, Rzeszów 1988.
- Winczorek P., *Prawo konstytucyjne Rzeczypospolitej Polskiej. Podręcznik dla studentów studiów nieprawniczych*, Warszawa 2003.
- Wójtowicz K., *Uprawnienia nadzwyczajne Prezydenta Stanów Zjednoczonych*, Wrocław 1995.

Artykuły w czasopiśmie

- Balachowicz T., Śpiewak Z., *Niektóre aspekty bezpieczeństwa wewnętrznego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, „Przegląd Obrony Terytorium Kraju” 1985, nr 2.
- Gebethner S., *Stany szczególnego zagrożenia jako instytucja prawa konstytucyjnego*, „Państwo i Prawo” 1982, nr 8.
- Maślanka J., *Stan wojenny w Polsce na tle konstytucyjnej regulacji stanów wyjątkowych w innych państwach*, „Przegląd Obrony Terytorium Kraju” 1983, nr 1.
- Prokop K., *Stan wojny a stan wojenny w Konstytucji RP*, „Państwo i Prawo” 2002, z. 3.
- Smoliński T., *Stan wojny, stan wojenny i stan wyjątkowy w konstytucjach europejskich państw socjalistycznych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1982, z. 3.
- Stembrowicz J., *Z problematyki stanu nadzwyczajnego w prawie konstytucyjnym*, „Więź” 1988, nr 11–12.
- Śpiewak Z., *Zniesienie stanu wojennego. Następstwa zniesienia stanu wojennego w PRL*, „Przegląd Obrony Terytorium Kraju” 1984, nr 1.